

ПРАВОВА ПРИРОДА ФІНАНСОВОГО МОНІТОРИНГУ ЯК НЕЛІНІЙНОЇ СИСТЕМИ

THE LEGAL NATURE OF FINANCIAL MONITORING AS A NONLINEAR SYSTEM

Маринів Н.А., к.ю.н., доцентка,
доцентка кафедри фінансового праваНаціональний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-3082-9608

Водолазкий С.Г., аспірант кафедри фінансового права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0009-0004-8779-0988

Статтю присвячено доктринальному дослідженню правової природи фінансового моніторингу як специфічного інституту фінансового права. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення сутності фінансового моніторингу в умовах трансформації глобальної фінансової архітектури та появи нових викликів національній безпеці. Авторами досліджено еволюцію механізмів контролю за рухом матеріальних благ від історичних прототипів до сучасної уніфікованої системи протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, та фінансуванню тероризму.

У роботі здійснено чітку демаркацію понять «фінансовий моніторинг» та «фінансовий контроль». Обґрунтовано, що на відміну від фінансового контролю, функціональне призначення якого полягає у забезпеченні бюджетної та податкової дисципліни, фінансовий моніторинг має більш вузькоспеціалізовану мету, а саме, виявлення та блокування операцій, пов'язаних із протиправною діяльністю. На основі аналізу наукових поглядів встановлено відсутність єдиного підходу до визначення поняття фінансового моніторингу, що пояснюється його синкретичною природою та міжгалузевим характером. Визначено, що правова конструкція цього інституту поєднує публічно-правові елементи (владні приписи, імперативні норми, юридична відповідальність) та приватноправові засади (обов'язки суб'єктів первинного моніторингу в межах цивільних правовідносин).

Особливу увагу приділено телеологічному аналізу, який дозволив визначити головну мету інституту – захист публічного фінансового інтересу та забезпечення макроекономічної стабільності держави. Розкрито сутність нормативно-правового підґрунтя функціонування системи, яке базується на конституційному мандаті забезпечення економічної безпеки, спеціальному законодавстві та міжнародних стандартах FATF. Проаналізовано класифікацію фінансового моніторингу за суб'єктом, галузевим, предметним та територіальним критеріями.

У статті обґрунтовано тезу про нелінійний характер сучасного фінансового моніторингу, який не вписується у рамки класичних ієрархічних моделей. Доведено, що для його адекватного осмислення доцільно застосовувати парадигму складних адаптивних систем. Ключовим елементом цієї парадигми визначено синергетичну модель взаємодії публічного та приватного секторів, де ефективність досягається через горизонтальну кооперацію, ризик-орієнтований підхід та баланс між публічним інтересом і правами людини. Зроблено висновок про трансформацію ролі фінансового моніторингу в умовах воєнного стану, де він набуває ознак стратегічного інструменту національної безпеки, спрямованого на протидію фінансуванню агресії.

Ключові слова: фінансовий моніторинг, фінансовий контроль, легалізація доходів, публічний фінансовий інтерес, нелінійна система, синергетична модель, ризик-орієнтований підхід, національна безпека, FATF, суб'єкти первинного фінансового моніторингу.

The article is devoted to a doctrinal examination of the legal nature of financial monitoring as a specific institution of financial law. The relevance of this research stems from the need to reconceptualize the essence of financial monitoring amid the transformation of the global financial architecture and the emergence of new threats to national security. The author traces the evolution of mechanisms for controlling the movement of material assets from historical prototypes to the modern unified system for combating money laundering and terrorist financing.

The study provides a clear demarcation between the concepts of financial monitoring and financial control. It is argued that, unlike financial control whose functional purpose is to ensure budgetary and tax discipline financial monitoring pursues a narrow, specialized objective, namely the detection and blocking of transactions related to criminal activity. An analysis of academic viewpoints demonstrates the absence of a unified approach to defining financial monitoring, which is explained by its syncretic nature and cross-sectoral character. It is established that the legal design of this institution combines public-law elements (authoritative prescriptions, imperative norms, legal liability) with private-law foundations (the duties of primary monitoring entities arising within civil-law relations).

Particular attention is given to a teleological analysis, which makes it possible to identify the primary purpose of the institution: the protection of the public financial interest and the safeguarding of the state's macroeconomic stability. The study reveals the normative and legal foundations of the system, rooted in the constitutional mandate to ensure economic security, special legislation, and FATF international standards. The article analyzes the classification of financial monitoring based on subject, sectoral, substantive, and territorial criteria.

The article substantiates the proposition that modern financial monitoring is nonlinear in character and does not fit within classical hierarchical models. It is demonstrated that its adequate conceptualization requires applying the paradigm of complex adaptive systems. A key element of this paradigm is defined as a synergistic model of interaction between the public and private sectors, where effectiveness is achieved through horizontal cooperation, a risk-based approach, and a balance between the public interest and human rights. The conclusion is drawn that the role of financial monitoring is undergoing transformation under martial law, acquiring the features of a strategic national security instrument aimed at preventing the financing of aggression.

Key words: financial monitoring; financial control; money laundering; public financial interest; nonlinear system; synergistic model; risk-based approach; national security; FATF; primary financial monitoring entities.

Контроль за рухом матеріальних благ здавна був складовою механізмів підтримання публічного порядку та економічної стабільності. Ще за часів Римської імперії функціонувала інституція цензорів, які, поряд із проведенням перепису населення, здійснювали облік майнового стану та доходів громадян. Такі практики можна розглядати як

попередні форми фінансового моніторингу, що виконували аналогічну регулятивну функцію, хоч і не мали тієї юридичної складності та міжнародного виміру, які притаманні сучасному фінансовому моніторингу.

Розбудова фінансових інститутів та інтенсифікація грошового обігу актуалізували вимоги до прозо-

рості та доброчесності економічних відносин. Упродовж XX століття капітальні потоки набули транснаціонального характеру, що, поряд із еволюцією організованої злочинності, зумовило потребу у створенні спеціалізованих механізмів спостереження та контролю за підозрілими операціями. Згодом ці механізми трансформувалися у цілісну систему протидії легалізації злочинних доходів і фінансуванню тероризму, яка стала невід'ємним елементом глобальної фінансової архітектури.

Сьогодні фінансовий моніторинг у правовому вимірі становить собою складний, комплексний правовий інститут, що виходить за межі класичного спостереження. Він поєднує як превентивні механізми (встановлення правил ідентифікації клієнтів (наприклад, Know Your Customer (KYC), оцінка ризиків, запобігання підозрілим операціям), так і репресивні (блокування активів, реагування на вже вчинені дії та сприяння притягненню до відповідальності). Доктринальний аналіз цього поняття свідчить про відсутність єдиного, усталеного підходу до його визначення. Так, дослідниця Н. Р. Швець підходить до визначення з позиції системного зв'язку з контрольною функцією держави, розглядаючи фінансовий моніторинг як підсистему цілісної системи протидії легалізації незаконних доходів, що є переважно елементом державного фінансового контролю [1, с. 8]. Натомість М. С. Уткіна зміщує фокус на адміністративно-правовий та діяльнісний аспекти, пропонуючи розглядати категорію фінмоніторингу як комплекс визначених на законодавчому рівні заходів, що здійснюють уповноважені суб'єкти первинного та державного фінансового моніторингу, спрямовані на виконання вимог чинного законодавства в контексті протидії та запобігання легалізації коштів злочинного походження [2, с. 151]. У свою чергу, П. С. Борщевич акцентує увагу на безпековій та цільовій складовій, визначаючи фінансовий моніторинг як систему заходів, що мають на меті не лише виявлення підозрілих операцій, а й забезпечення прозорості фінансової системи та гарантування економічної безпеки держави [3, с. 426]. Така термінологічна невизначеність зумовлена відносною новизною самого інституту, а також його синкретичною природою, що ускладнює чітку галузеву ідентифікацію.

Першочерговим завданням для з'ясування сутності фінансового моніторингу є його чітка демаркація від суміжного поняття «фінансовий контроль». Хоча обидва інститути є формами публічного контролю за рухом грошових потоків, їхні цілі, предмет і завдання істотно різняться. Функціональне призначення фінансового контролю полягає у забезпеченні фінансової дисципліни, законності та ефективності використання публічних ресурсів (наприклад, у бюджетній чи податковій сферах). Натомість фінансовий моніторинг спрямований на виявлення та блокування операцій, пов'язаних із відмиванням доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванням тероризму.

Зазначена спрямованість визначає унікальну правову природу фінмоніторингу. Він не інкорпорується повною мірою в межі жодної окремої галузі права. У його структурі інтегруються публічно-правові елементи (владні приписи держави, норми фінансового та адміністративного права, юридична відповідальність) та приватноправові засади (обов'язки суб'єктів первинного моніторингу діяти в межах цивільно-правових відносин з клієнтом). Особливої гостроти ця дуалістична природа фінансового моніторингу набуває в діяльності представників «вільних професій», зокрема адвокатів. У фахових джерелах дослідниками підкреслюється, що саме в цій сфері публічно-правовий обов'язок зі звітування вступає в пряму колізію з фундаментальним принципом дотримання адвокатської таємниці [4, с. 501]. Відтак, ефективність системи залежить від знаходження «розумного балансу» між необхідністю досягнення публічних цілей та збереженням гаран-

тій незалежності професійної діяльності. Саме в цій точці перетину найяскравіше проявляється складність інтеграції приватноправових суб'єктів у публічну правоохоронну функцію. Така синергія публічних і приватних механізмів формує комплексну, нелінійну систему правовідносин, що становить предмет даного дослідження.

Осмислення телеологічної природи фінансового моніторингу дозволяє визначити його головну мету, яка становить собою забезпечення захисту публічного фінансового інтересу як базової цінності публічної фінансової системи. У науковій літературі обґрунтовано позицію, що публічний фінансовий інтерес виступає детермінантою функціонування всієї публічної фінансової системи, оскільки він зумовлює потребу в її існуванні, визначає напрями розвитку та забезпечує легітимність втручання держави у фінансову сферу [5, с. 206].

Сформульована мета конкретизується через комплекс завдань фінмоніторингу, які в сучасних дослідженнях фінансового права розглядаються як ключові ознаки ідентифікації фінансово-правової природи цього інституту. Зокрема, з огляду на необхідність забезпечення макроекономічної рівноваги та стабільності грошової одиниці, що перебувають під загрозою внаслідок неконтрольованої легалізації злочинних доходів [6, с. 156], система фінансового моніторингу спрямована на виконання таких завдань: 1) імплементацію ризик-орієнтованого підходу; 2) забезпечення прозорості фінансових потоків та верифікації кінцевих бенефіціарних власників; 3) своєчасну детекцію та аналіз підозрілих (порогових) фінансових операцій; 4) ефективне блокування злочинних активів; 5) забезпечення інституційної синергії та кооперації між приватним сектором і державними органами.

Робота такої комплексної системи ґрунтується на сукупності фундаментальних принципів. Наріжним є принцип верховенства права та законності, що вимагає чіткої нормативної регламентації всіх превентивних і репресивних заходів. З ним нерозривно пов'язаний принцип дотримання прав і свобод людини, який актуалізує проблему забезпечення нелінійного балансу між публічним інтересом у виявленні злочинної активності та правом особи на приватність і вільне розпорядження власністю. Особливого значення набуває принцип пропорційності, згідно з яким вжиті заходи (наприклад, посилені перевірки чи блокування активів) мають бути адекватними та співмірними рівню ідентифікованого ризику, виключаючи надмірне втручання. Саме цей ризик-орієнтований та пропорційний підхід, на відміну від лінійного реагування «порушення = санкція», підкреслює нелінійну природу сучасного фінмоніторингу. Водночас, принцип співробітництва між державними органами, регуляторами та суб'єктами первинного фінансового моніторингу закріплює синергетичну модель функціонування всієї системи.

Нормативно-правове підґрунтя функціонування зазначеної системи має чітку ієрархічну структуру. Її конституційну основу становлять положення Основного Закону, які закріплюють обов'язок держави забезпечувати економічну безпеку, суверенітет і публічний правопорядок. Цей конституційний мандат легітимізує існування інституту фінансового моніторингу та наділяє державу повноваженнями впроваджувати його превентивні й репресивні механізми. Попри можливу колізію з окремими правами, зокрема правом власності чи таємницею фінансових операцій, ці механізми спрямовані на захист пріоритетних суспільних цінностей.

Безпосередню нормативну конкретизацію конституційного мандату забезпечує спеціальне законодавство, насамперед Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [7]. Цей закон деталізує правові засади функціонування системи фінан-

сового моніторингу в нашій державі, визначає статус суб'єктів первинного та державного рівнів, процедурні елементи (ідентифікацію, верифікацію, ризик-орієнтований підхід, звітність) і механізми примусу. Також важливим аспектом є встановлення спеціальної юридичної відповідальності за вчинення порушення у даній сфері. За аналогією з висновками науковця Д. П. Дорошенка щодо природи податкової відповідальності, відповідальність у сфері фінмоніторингу має ознаки самостійного виду, що відрізняється від класичної адміністративної деліктної моделі цілями й характером санкцій, які виконують не лише каральну, а й превентивну та правовідновлювальну функції [8, с. 14].

Формування національної нормативної бази відбувається під впливом міжнародного регулювання. Так, базові стандарти у сфері фінансового моніторингу розробляє Група з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (Financial Action Task Force, FATF). Її рекомендації, не маючи статусу міжнародного договору, діють як інструмент «м'якого права» (soft law), імплементація якого є необхідною умовою інтеграції будь-якої держави у глобальну фінансову систему. Процеси гармонізації та рецепції цих стандартів додатково прискорюються директивами Європейського Союзу, що в сукупності суттєво впливає на архітектуру вітчизняного процедурного й матеріального права у сфері фінансового моніторингу.

Класифікація фінмоніторингу є необхідною передумовою для дослідження його складної, нелінійної структури. Ключовим критерієм диференціації виступає суб'єктний склад, який поділяє систему на два фундаментальні рівні. Перший рівень становить державний (або публічний) моніторинг, який здійснюється уповноваженими державними органами, передусім, Державною службою фінансового моніторингу України, а також регуляторами, зокрема Національним банком України та Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Другий рівень охоплює первинний фінансовий моніторинг, який реалізується визначеним у законі широким колом суб'єктів, серед яких не лише фінансові установи (банки, страховики), але й представники спеціально визначених нефінансових професій (аудитори, адвокати, нотаріуси та інші). Виконуючи приватноправові функції, ці суб'єкти одночасно мають публічно-правовий обов'язок здійснювати ідентифікацію, аналіз і звітування щодо фінансових операцій своїх клієнтів. Саме така дворівнева архітектура, де Національний банк України, за аналогією з доктринальним аналізом А. С. Ковальчук щодо статусу регулятора платіжних систем, поєднує функції суб'єкта державного моніторингу та регулятора для суб'єктів первинного моніторингу [9, с. 127], формує практичну основу для реалізації синергетичної моделі.

Подальша диференціація пов'язана з предметною та галузевою сферами реалізації первинного фінмоніторингу. Галузева класифікація відображає специфіку функціонування окремих сегментів фінансового ринку, таких як банківський, страховий, ринок капіталів і ринок віртуальних активів. При цьому кожен суб'єкт первинного моніторингу наділяється додатковими публічно-правовими функціями (зокрема, щодо визначення, оцінки ризиків та звітування), які інтегруються в його основну господарську або професійну компетенцію. Предметна класифікація, своєю чергою, конкретизує об'єкти моніторингу. У науковому дискурсі утвердився підхід, згідно з яким фокус моніторингових процедур зосереджено не на грошових коштах як матеріальному субстраті, а на динаміці їх обігу, що охоплює готівкові та безготівкові операції, а також транзакції з віртуальними активами. Завершальним елементом цієї типології виступає територіальний критерій, за яким фінансовий моніторинг поділяється на національний (внутрішньодержавний) і транскордонний. Такий поділ набуває особливого значення з огляду на глобальний характер процесів легалізації злочинних доходів.

Визначення правової природи та структури фінансового моніторингу створює підґрунтя для аналізу його значення в економіко-правовій системі держави. Адже роль фінмоніторингу виходить за межі правоохоронної функції, пов'язаної з превенцією злочинів, і набуває характеристик стратегічного інструменту економічної політики. Як зазначають О. М. Карапетян та О. А. Колодійчук, в умовах воєнних дій цей інститут остаточно трансформується, стаючи одним із ключових елементів забезпечення національної безпеки держави, спрямованим безпосередньо на протидію фінансуванню агресії [10, с. 44]. Ефективна, транспарентна й системно узгоджена модель фінансового моніторингу, побудована на засадах синергії, формує сприятливе середовище для інвестицій. Забезпечуючи доброчесність фінансових потоків і захищаючи публічний фінансовий інтерес від кримінальних посягань, така система зменшує репутаційні та операційні ризики для легітимних інвесторів. Вона виконує функцію «запобіжника» неконтрольованому відтоку капіталу та сприяє досягненню макроекономічної стабільності, що становить одну з основних цілей функціонування публічних фінансів.

Рівень ефективності функціонування цієї системи є показником фінансової безпеки держави. Проте, оцінка ефективності не може обмежуватися лише формально-юридичними параметрами, як-от кількість виявлених порушень чи дотримання процедур. Має бути враховано реальний вплив фінансового моніторингу на економічні процеси, що наближає такий аналіз до методології аудиту ефективності. На відміну від фіскальних механізмів із виразною каральною спрямованістю, фінансовий моніторинг виконує переважно превентивну й сервісну функції. І таким чином він підвищує рівень довіри до національної юрисдикції, що є передумовою сталого економічного розвитку.

Проведений аналіз правової природи, цілей, принципів, нормативних засад і структури інституту фінансового моніторингу дає підстави стверджувати, що його сутність виходить за межі класичних лінійно-ієрархічних моделей, характерних для традиційного фінансового чи адміністративного права. Для адекватного доктринального осмислення цього інституту доцільно застосовувати нелінійну парадигму, засновану на теорії складних адаптивних систем. Вона дозволяє розглядати фінансовий моніторинг не як статичний набір норм або механічну сукупність органів, а як динамічну відкриту систему, що постійно адаптується до зовнішніх викликів (зокрема до нових схем легалізації доходів) і функціонує на засадах саморегуляції та взаємозалежних зв'язків між її елементами.

Ключовим елементом такої парадигми є синергетична модель взаємодії публічного і приватного секторів. Ефективність системи фінмоніторингу забезпечується не стільки вертикальним примусом, скільки горизонтальною кооперацією та обміном інформацією. Раніше описана дворівнева архітектура (державний та первинний моніторинг) фактично становить форму публічно-приватного партнерства, у межах якого держава в особі Держфінмоніторингу та регуляторів встановлює ризик-орієнтовані рамки і здійснює аналітичну обробку отриманих даних, а приватний сектор виконує функцію первинної ідентифікації ризиків на операційному рівні. Синергетичний ефект полягає в тому, що результат функціонування об'єднаної системи перевищує суму ізольованих дій її окремих складових.

Отже, інститут фінансового моніторингу становить комплексну, нелінійну та синергетичну систему, детерміновану телеологічною метою захисту публічного фінансового інтересу й макроекономічної стабільності від кримінальних загроз. Його міжгалузева природа, що виникає внаслідок поєднання норм національного і міжнародного права та інтеграції публічних і приватних механізмів, потребує подальшого доктринального опрацювання. Перспективи подальших досліджень полягають у формуванні правових інструментів підвищення ефективності цієї взаємодії та вдосконаленні процедур пропорційного реагування в умовах постійної трансформації глобальних фінансових ринків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Швець Н. Р., Акритов А. А. Роль і місце фінансового моніторингу в системі державного фінансового контролю. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 2020. № 3 (39). С. 3–9. DOI: <https://doi.org/10.18371/2221-1055.2020.3.39.01>.
2. Уткіна М. С. Адміністративно-правові засади здійснення фінансового моніторингу в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Уткіна Марина Сергіївна ; Сумський держ. ун-т. Суми, 2024. 433 с.
3. Борцевич П. С. Сучасні аспекти правового регулювання фінансового моніторингу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 1. С. 423–426. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.69>.
4. Дмитрик О., Воронова О., Макух О., Парашенко О. Сучасні проблеми реалізації повноважень суб'єктами первинного фінансового моніторингу (на прикладі адвокатської діяльності). *Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики*. 2023. Т. 5, № 52. С. 494–503. DOI: <https://doi.org/10.55643/fcaptr.5.52.2023.4176>.
5. Білінський Д. О. Правова природа публічної фінансової системи України (методологічний аспект) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Білінський Дмитро Олександрович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 428 с.
6. Очкуренко С. В. Місце фінансового права в системі права України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Очкуренко Сергій Володимирович ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2018. 467 с.
7. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text>.
8. Дорошенко Д. П. Примус у податковому праві : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / Дорошенко Дмитро Петрович ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 413 с.
9. Ковальчук А. С. Фінансово-правове регулювання платіжних систем в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Ковальчук Анастасія Сергіївна ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 244 с.
10. Карапетян О. М., Колодійчук О. А. Сучасні тенденції фінансового моніторингу в умовах воєнних дій. *Ефективна економіка*. 2024. № 8. DOI: <http://doi.org/10.32702/2307-2105.2024.8.65>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.11.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 12.12.2025
 Дата публікації: 31.12.2025